

Citation:

W.B. Kristensen, Levensbericht H. Bavinck, in:
Jaarboek, 1921-1922, Amsterdam, pp. 1-12

OVER DEN WETENSCHAPPELIJKEN ARBEID

VAN

HERMAN BAVINCK.

De man aan wiens nagedachtenis wij deze oogenblikken wijden, heeft in het geestelijk leven onzer generatie de plaats van een leider ingenomen. Zoo groot was de omvang van zijn arbeid en zoo diep drong zijn invloed door, dat een overzicht van het gansche levenswerk van Bavinck voor een belangrijk deel over onderwerpen en werkzaamheden zou moeten handelen, die met den arbeid onzer Akademie slechts in verwijderd verband staan. Toch was Bavinck in de eerste plaats de man van wetenschap. Zeker niet van het type, dat wij gewoon zijn het hedendaagsche te noemen, maar juist daarom drager van denkbeelden, die tot vernieuwd onderzoek van de grondslagen der hedendaagsche wetenschap kunnen leiden.

Een zeldzame eenheid van houding en orienteering kenmerkt zijn geheelen levensloop. De jonge student, die in Leiden aankwam, had reeds de richting ingeslagen, die voor zijn leven beslissend werd. Tijdens zijn werkzaamheid aan de Theologische School te Kampen, en later aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, zien wij zijn ontwikkeling, soms in strijd, en steeds in levende aanraking met de praktijk der kerk en der maatschappij. Maar de eens getrokken lijn blijft, althans voor het oog van den buitenstaander, ongewijzigd, ongebroken.

Van af 1906 was Bavinck lid van deze Akademie, waar hij tot de trouwste bezoekers der maandelijksche vergaderingen

behoorde en herhaaldelijk aan de gevoerde besprekingen en discussies deelnam. Over eigen gekozen onderwerpen sprak hij twee malen; in 1907 over „Psychologie der religie”, waarbij hij een beschrijving en beoordeeling gaf van den arbeid der Amerikaanse religionspsychologen, toen minder bekend dan tegenwoordig; en in 1915 over „Ethiek en politiek”, een onderwerp, dat door den oorlog bijzonder actueel geworden was. Het spreekt van zelf, dat beide keeren de persoonlijke houding van Bavinck tegenover vragen van principieel belang duidelijk te erkennen viel. Toch hebben de hoorders van deze voordrachten waarschijnlijk ook den indruk gekregen, dat wat hun geboden werd vooral als inleiding te beschouwen was tot een meer principieele behandeling der onderwerpen, een behandeling die den spreker blijkbaar voor den geest stond, en die hij wellicht ook geheel uitgewerkt had, maar waarop hij bij de gegeven gelegenheid niet wenschte in te gaan. Een zinsnede in de eerstgenoemde bijdrage moest dien indruk bevestigen. In het gedrukte stuk lezen wij daar: „Bij het bepalen van de waarde dezer religionspsychologie (n.l. van Stanley, Hall, Starbuck, James e. a.) onthoud ik mij in dezen kring van alle theologische bedenkingen, en beperk ik mij tot enkele opmerkingen van algemeen wetenschappelijken aard” Ongetwijfeld heeft het hem moeite gekost zich deze beperking op te leggen. Zijne geschriften toonen ten duidelijkste aan, dat de systematisch-theologische behandeling van onderwerpen als de hier genoemde de eenige was, die hem ten volle bevredigde.

Wij mogen het betreuren, dat hij ons dit onthouden heeft, maar tevens erkennen dat zijn terughoudendheid volkomen begrijpelijk was. De naam wetenschap omvat een grooteren rijkdom van typen dan wij ons in den regel bewust zijn, en de verscheidenheid van typen houdt met de diepste factoren in ons geestelijk leven verband. De wetenschap van Bavinck heeft ons dat met ongewone helderheid laten zien. Ik geloof dat wij onze dankbaarheid jegens hem niet beter kunnen toonen dan door de aandacht aan deze zijne verdienste te schenken.

Een eigenaardige tegenstelling kenmerkt de houding van Bavinck als man van wetenschap. Niemand die zijn arbeid sterker oriënteerde naar de vragen en nooden van onzen tijd onze beschaving, onze wetenschap, dan Bavinck; maar ook niemand, die van den tijdgeest beslister afstand nam dan hij. Wat het eerste betreft, actualiteit heeft zijn arbeid steeds gekenmerkt. De wetenschap was voor hem geen deftige bezigheid, die aan onzen intellectueelen en aesthetischen aanleg zekere voldoening en genot schenkt, geen werk dat zijn eigen richting uitgaat, onbekommerd om den strijd die allerwegen, en niet het minst in de leerzalen, gevoerd wordt tusschen wereldbeschouwingen, den strijd om de geestelijke leiding der menschen. Juist die strijd trok hem aan, niet als toeschouwer, maar als deelnemer. Met intense belangstelling verdiept hij zich in de vragen, waar het in de eerste plaats om gaat, op zeer verschillende gebieden van onderzoek. Hij getroost zich de moeite om de leidende gedachten, de beginselen, niet alleen op theologisch en philosophisch gebied in engeren zin, maar ook in de litteraire en sociale wetenschappen op te sporen, en zelfs op het gebied der natuurwetenschappen was hij geen vreemdeling. Er valt daarbij geen scheiding te maken tusschen zijne theoretische en praktische belangstelling. Tot het onderzoek voelt hij zich gedreven door den ernst van het leven zelf en door het verlangen naar persoonlijke waarheid, motieven dus van eminent practischen aard. Maar nooit vergeet hij — integendeel, herhaaldelijk handhaaft hij met nadruk, dat de zuiver intellectueele vermogens daarbij niet minder recht van spreken hebben dan de emotioneele. Het ging voor hem steeds om levensvragen, maar hij wist, dat die vragen niet minder in de mechanica en de biologie dan in de historische en sociale wetenschappen ter sprake komen. Hij stond midden in de geestelijke stroomingen van onzen tijd en het contact daarmee verloor hij nooit.

Actualiteit in den edelen zin van het woord kenmerkt al zijn onderzoek.

En toch, in ander opzicht was Bavinck allerminst een kind

van zijn tijd. Het type van wetenschappelijk denken, dat sinds de 17e eeuw heerschend is geweest, en dat in de critieken van Kant de uitvorming kreeg, waarop later is voortgebouwd, het type dat scheiding brengt tusschen ervaringswetenschap en metaphysica, tusschen weten en geloof, tusschen relatieve en absolute werkelijkheid, dat type was aan Bavinck vreemd. Hij bestrijdt het opzettelijk en herhaaldelijk. En bij voorkeur doet hij dat met gebruikmaking van de methode zijner tegenstanders. Zelf gaat hij den weg der critiek op om het bewijs te leveren, dat de grondslagen van onze kennis, van ons ethisch en aesthetisch oordeel, en vooral van ons godsdienstig geloof, van geheel anderen aard zijn, dan Kant en zijne voortzetteren in de philosophie en de theologie hebben aangenomen. De wijze waarop hij de critische methode toepast is ontleend aan de wijsbegeerte die hij bestrijdt; in zooverre heeft hij den invloed daarvan ondergaan. In ieder geval heeft hij het contact met de leidende geestesmachten ook op dit belangrijke punt niet verbroken. Toch was de afwijking principieel. Zijn kennistheoretisch standpunt beteekent een breuk met het heerschende type van wetenschappelijk onderzoek. Niet Cartesius, Kant, Schleiermacher waren zijne geestelijke voorouders; zijne wereldbeschouwing was veeleer gevormd onder den machtigen invloed van het geloof en de bespiegeling van Augustinus en de idealen van Calvijn.

Wat dat voor de opvatting van het kennistheoretisch vraagstuk beteekent, ligt voor de hand. Het standpunt van Bavinck is dit: kennis en wetenschap berusten in laatste instantie op geloof. Het geloof namelijk is het objectief bestaan van de waarheid, die wij met ons kennisvermogen trachten te benaderen. De waarheid bestaat onafhankelijk van onze wetenschap. zij is niet uit ons zelve, maar uit God.

Dat kennis op geloof berust is, volgens Bavinck, een axioma, door ieder mensch feitelijk aanvaard, zelfs wanneer hij zich daarvan niet bewust is. Spontaan gaat ieder mensch van de overtuiging uit, dat de wereld buiten hem objectief bestaat, en

z60 bestaat als hij ze bij zuivere waarneming kennen leert. Maar die overtuiging is geloofsovertuiging; de scherpzinnigste reflexie gelukt het niet haar wetenschappelijk karakter aan te toonen. Wie hier niet van geloof wil uitgaan, maar afdoende bewijzen verlangt, verspert zich den weg tot wetenschap en ontkomt niet aan illusionisme en scepticisme. De overtuiging dat onze waarnemingen betrouwbaar zijn en onze categorieën objectieve geldigheid bezitten, onderstelt het geloof in de harmonie van subject en object, van denken en zijn. De wereld kan ons geestelijk eigendom worden alleen op voorwaarde van het geloof, dat zij geestelijk, logisch, bestaat en in gedachte rust. Ondersteld wordt, m. a. w., dat samen met de wereld ook de waarheid objectief bestaat; de waarheid ligt voor ons uitgestald, in al de werken van Gods handen, in natuur en geschiedenis, in schepping en herschepping. Niet in pantheïstischen zin gedacht. Want de ideeën, die in de wereld zijn, kunnen daarin nooit de verklaring van haren oorsprong hebben. Maar in den zin, die het Christelijk theïsme daaraan geeft. De leer van de schepping aller dingen door het Woord Gods, door de absolute Wijsheid, is de verklaring van al het kennen en weten. Of zooals Augustinus het uitdrukt: „Wij kennen de dingen omdat zij zijn; maar zij zijn omdat God ze gekend heeft”. Daarmee vervalt alle autonomie van den menschelijken geest, alsof deze uit eigen rede en door eigen middelen de waarheid zou kunnen voortbrengen. De mensch is niet de schepper en niet de formeerder der wereld; zijn verstand schrijft niet aan de natuur hare wetten voor, en bij het wetenschappelijk onderzoek heeft hij de dingen niet naar zijne categorieën in te richten. Maar omgekeerd heeft de mensch zijn waarneming en denken te conformeeren naar de openbaring Gods in natuur en genade.

Nu mag men zeggen, dat deze opvatting van het kennis-theoretisch vraagstuk in hoofdzaak van Augustinus afkomstig is en dus tot het erfgoed der Christelijke bespiegeling behoort. Dat is zoo. Maar daarmee is de verhouding van Bavinck tot zijne voorgangers slechts ten deele aangeduid. Want het probleem der

kennis is niet steeds hetzelfde gebleven; met de wisselende typen van het denken doet het zich telkens van nieuwe zijden kennen, en stelt het aan het critisch onderzoek nieuwe eischen. Een overwegend natuur-wetenschappelijk georiënteerde tijd als de onze ziet zich tegenover moeilijkheden en gevaren geplaatst, die vroeger nauwelijks bekend waren. En juist met het oog op de situatie van onzen tijd heeft Bavinck zijn onderzoek ondernomen. Zeker maakt hij van overgeleverde beschouwingen gebruik; maar hij vat de overlevering niet als een dood bezit op, veeleer als een levende waarde, die in haren eigen geest voortgezet en ontwikkeld moet worden. Geen poging dus om theorieën van het verleden — ook al is dat een classiek verleden — te doen herleven; maar een streven om de waarde van het Christelijk geloof voor het wetenschappelijk denken ook van onzen tijd aan te toonen.

Geloof overbruggt de kloof tusschen denken en zijn en laat ons objectieve werkelijkheid kennen. Maar tot die werkelijkheid behoort niet alleen wat door zintuigen en verstand te erkennen valt; ook onze ideale normen van goedheid en schoonheid moeten objectieve realiteit bezitten. Wie de absolute geldigheid der ethische en aesthetische waarden aanneemt, hij onderstelt feitelijk haar objectief bestaan; maar alweer geldt, dat die onderstelling, die onmiddellijke overtuiging, voor geen wetenschappelijk bewijs vatbaar is; zij is een daad van het geloof. Elk ethisch en aesthetisch oordeel berust op het geloof, dat goedheid en schoonheid tot het wezen der dingen behooren, dat de schepper der wereld het goede en harmonische heeft gewild. De normen danken hun oorsprong niet aan den mensch voor wien zij ten wet zijn gesteld; zij zijn geen afgetrokken begrippen, die alleen in theorie bestaan, maar factoren der werkelijkheid zelve; en zij zouden hun absolute karakter verliezen, als zij hun verklaring en oorsprong niet in God hebben.

Geloof is dan de grondslag van ons geestelijk leven, geloof in den theïstischen Christelijken zin van het woord. Alleen de godsdienstige mensch kan zich daarvan ten volle bewust

zijn. Bij hem gaan godsdienst en inzicht hand aan hand. Het behoeft dan ook geen betoog, dat zijn godsdienstig leven, meer nog dan zijn intellectueele, ethische en aesthetische aanleg, getuigenis aflegt van het wezen der objectieve, transcendente werkelijkheid en met God in aanraking brengt. Van de godsdienstige verzekerdheid geldt in de allereerste plaats, dat zij niet uit den mensch afkomstig is. Inderdaad heeft geen psychologische of historische theorie den oorsprong van den godsdienst kunnen verklaren of zijn wezen kunnen begrijpen. Godsdienst onderstelt het bestaan, de openbaring en de kenbaarheid Gods.

Daarmee is de lijn doorgetrokken. De intuïtieve kennis der waarheid, goedheid of schoonheid is geen scheppende werkzaamheid van den menschelijken geest. Verstand en hart, rede en geweten, gevoel en verbeelding zijn op geen enkel terrein kenbron der werkelijkheid, maar alleen organen waardoor wij haar in ons opnemen en tot ons eigendom maken. De autonomie van den menschelijken geest is radicaal opgeheven; autonoom is alleen de geestelijke oorsprong van het zijn.

Deze opvatting moet tot een principieele herziening van het hedendaagsch begrip der wetenschap leiden; telkens weer komt Bavinck daarop terug. Geloof is de grondslag der wetenschap, en de grondslag moet — het spreekt vanzelf — den geheelen opbouw bepalen. Iedere wetenschap gaat, in haar streven om de ideëele eenheid der dingen op te sporen, van het geloof uit dat deze eenheid werkelijk bestaat, dat een idee aan de dingen ten grondslag ligt en hun wezen uitmaakt. Het karakter der ideëele eenheid is het-duidelijkst te erkennen in de centrale wetenschappen, die de meest samengestelde verschijnselen onderzoeken, de biologische, historische en vooral de wijsgeerige wetenschappen. De wijsheid der wijsbegeerte is de weerspiegeling van de wijsheid die in de wereld en al hare deelen aanwezig is, de goddelijke wijsheid, die de wereld organisch tot een geheel verbindt. Het organische blijkt het voornaamste kenmerk der universeele eenheid te zijn. Elke wetenschap, en

vooral elke centrale wetenschap, onderstelt, dat de wereld een organisme is, en dat zij dus als zoodanig eerst is gedacht.

De idee van het universeele organisme heeft aan de beschouwingen van Bavinck over taak en methode der wetenschap een merkwaardige ruimte en diepte gegeven. Gelijk de organische structuur ongelijksoortige elementen tot wezenlijke eenheid verbindt, en de organische functie harmonische samenwerking van ongelijksoortige factoren beteekent, terwijl de wijze van deze samenwerking veelszins voor ons verborgen is, zoo openbaart pe door God geschapen wereld de rijkste verscheidenheid van elementen en factoren, substantiën en krachten, verbonden en geleid door eenheid van aanleg, van idee, van doel. Maar zoolwel de verscheidenheid als de eenheid wordt door de hedendaagsche wetenschap herhaaldelijk miskend. Iedere mechanische of dynamische wereldbeschouwing is een voorbarige generalisatie, die de verscheidenheid uitwischt, het begrip der natuur beperkt en de psychische verschijnselen in het keurslijf van een vooropgezet systeem dringt. Iedere keer dat het geestelijke uit het zinnelijke verklaard wordt, het psychische uit het animale, het godsdienstige uit het ethische, is de rijkdom van typen miskend en een kunstmatige, onwerkelijke eenheid geconstrueerd. Volgens de organische wereldbeschouwing is er een veelheid van krachten en stoffen en wetten. De wetten zijn andere voor de doode en de levende natuur, voor het physische en het psychische, voor natuur en geschiedenis, voor het hoofd en voor het hart van den mensch, voor het verstandelijke en het zedelijke. In physischen zin maakt het geven armer, in ethischen zin maakt het rijker. Wetteloos is niets, evenmin als er ooit iets zonder oorzaak geschiedt; maar de causaliteit is steeds een andere, van lagere of van hoogere orde.

Aan de groote verscheidenheid beantwoordt de verhevene eenheid. De onderscheiden wetten hebben, evenals de onderscheiden substantiën, oorzaken en krachten, die in de schepping voorkomen, een gemeenschappelijken oorsprong en kunnen dus niet met elkaar strijden. De schepping toont de eenheid van

een opklimmende orde, waarin het lagere het hoogere dient; zelfs de anorganische voorwerpen zijn in het wereldgeheel als organische deelen opgenomen. Wij begrijpen den nadruk, waarmee Bavinck opkomt tegen alle dualistische theorieën, met principieele scheiding tusschen twee opperste machten in de wereld, tusschen het kenbare en het onkenbare, tusschen wetenschap en geloof, tusschen verstand en instinct of intuïtie; het zijn logische abstracties, menschelijke bedenksels, die den geest der werkelijkheid miskennen en ook den geheelen mensch niet bevredigen kunnen. De werkelijkheid, de door God gedachte en bestierde wereld, heft in hare organische ontwikkeling de dualistische tegenstelling op, maakt haar dienstig aan de idee, die zich in de wereld realiseert.

De organische eenheid der dingen is dan Gods alomtegenwoordige en eeuwige kracht en wijsheid, die alles tot een doel heenleidt. Ontwikkeling en vooruitgang, evolutie en progressie is inderdaad de wet van het zijn. Ook de voorstanders van een mechanische of dynamische wereldbeschouwing spreken wel van de ontwikkeling der materiele en geestelijke wereld. Maar zij stellen zich met klanken tevreden, zoolang het alles bepalende uitgangspunt met het daarin opgesloten doel der ontwikkeling buiten beschouwing blijft. Waar geen leidend beginsel gekend is, daar blijft de ontwikkeling in den grond der zaak toch een accidenteel gebeuren. Alleen wanneer de dingen een natuur hebben, die ze beheerscht en in een bepaalde richting leidt, heeft organische ontwikkeling plaats. De organische wereldbeschouwing is teleologisch; in opeenvolgende perioden wordt de wereld een goddelijke bestemming tegemoet gevoerd. Finaliteit neemt overal de causaliteit in haren dienst. De *causae finales* zijn de vormende en leidende principes, die de schepselen op den weg der ontwikkeling vooruitbrengen en aan hare beweging richting schenken. God is de laatste en hoogste, intelligente en vrije causaliteit van alle dingen en tevens hun doel. Al wat is, bestaat door God en tot zijne eer.

En vraagt men nu: welke wetenschap is daarvan mogelijk?

dan is het antwoord: de wetenschap der goddelijke openbaring. Die uitdrukking bevat geen tegenstrijdigheid. Wetenschap ondersteunt openbaring, omdat het menselijk denkvermogen geen kenbron der waarheid is. De mensch staat op den grondslag van het geschapene, en is bepaald en gewild door de macht en de wijsheid van God. Hij is aan wetten gebonden, die niet door hem zijn uitgedacht, maar door God hem ten regel van zijn leven zijn voorgeschreven. Niet vóór-, maar nadenken is hem gegund. De waarheid, die hij erkent, bestaat onafhankelijk van hem als goddelijke gedachte, en hij kan haar erkennen, omdat zij zich in de orde der dingen werkelijk openbaart. Openbaring beteekent dan de goddelijke daad, die aan ware wetenschap leven geeft. Dat is alleen een andere formulering van de stelling, dat geloof aan alle wetenschap ten grondslag ligt. En nu is het Christelijk geloof dit, dat God zich niet alleen in daden, in het leven der zichtbare en onzichtbare wereld geopenbaard heeft, maar ook en vooral in woorden, namelijk in de Heilige Schrift. Deze bijzondere openbaring door middel van het woord, is evenmin als de openbaring in de physische en psychische wereld met het begrip der wetenschap in strijd. Veeleer geldt, dat het streven om in het woord van God door te dringen de hoogste en centrale wetenschap moet zijn. Het is de verheven taak der theologie, niet van uit de wereld en den mensch, maar van uit dit Woord den inhoud der goddelijke gedachte denkend te reproduceeren. Want de Heilige Schrift bevat geen uitgewerkt systeem van waarheden, dat wij slechts behoeven na te spreken en af te schrijven. God wil dat wij hem nadenken zullen en volgen in zijn werkplaats. Hij legt den menschen den Bijbel voor in al zijn rijkdom en bonte verscheidenheid, aanschouwelijk, schilderachtig, als een organisme, waarin wij de verschijnselen hebben gade te slaan en te rangschikken en den levensgeest hebben op te sporen, die het al verbindt. De ware theologie is niets dan afdruk en afspiegeling in ons bewustzijn van die kennis, welke God heeft van zichzelf en besloten heeft aan zijne schepselen mede te

deelen. Ook voor den theoloog geldt, dat niet vóór-, maar nadenken hem gegund is. Dat geschiedt op systematische wijze in de dogmatiek. Het dogma is, volgens Bavinck, geen omschrijving van een godsdienstige gemoedstoestand, zooals Schleiermacher en met hem zoo goed als geheel de latere theologie het opvat. Ook is het geen speculatie over de data der religieuze ervaring, in welken vorm men het in den laatsten tijd heeft willen handhaven. Het dogma is een vorm voor het geloof, op grond van het gezag der openbaring. En de dogmata vormen tezamen een eenheid. Er is eigenlijk maar één dogma, dat uit de Schrift is geboren en in allerlei bijzondere dogmata zich vertakt en gesplitst heeft. Van daaruit valt licht over de raadsels waarop alle speciale wetenschappen uitloopen, de vragen der natuurkunde en geschiedenis naar de meening en het doel der evolutie, de vraag der wijsbegeerte naar het wezen van het zijn.

Dit ideaal van wetenschap laat ruimte over voor alle vormen van empirisch onderzoek; het kant zich alleen tegen het exclusieve empirisme, dat met een gebrekkige theorie van kennis werkt en daarom onmachtig is tot het wezen der werkelijkheid door te dringen. De verhouding van Bavinck tegenover de nieuwere religionspsychologie is in dat opzicht karakteristiek. De verschijnselen van het godsdienstig leven kunnen van den psychologischen kant bezien en bestudeerd worden, en de opheldering b. v. van de bekeering door de telkens voorkomende transformaties van het bewustzijn, onder de werking van subliminale krachten, verruimt inderdaad den blik en verdiept het inzicht in het godsdienstig leven. Maar het blijft een verklaring als het ware van beneden of van buiten; de psychologische beschouwing dringt niet door tot de godsdienstige werkelijkheid, tot den inhoud van het godsdienstig bewustzijn van den geloovige. Waar zij dat meent te doen, heeft zij het voorwerp van onderzoek vernietigd in plaats van verklaard. Het is een feit, dat de vromen van alle tijden en oorden over godsdienst gansch anders hebben gedacht dan in de historische en psychologische scholen

der wetenschap geleerd wordt. De methode van het historisch of psychologisch onderzoek der godsdienstige werkelijkheid is — eenzijdig volgehouden — een beletsel om den werkelijken godsdienst op te vatten en om de overtuiging van den geloovige, dat hij objectieve waarheid bezit, onder oogen te zien. De ware wetenschap kan zich aan deze hoogste taak niet onttrekken zonder de ziel der werkelijkheid te miskennen.

De grondslag van alle wetenschappen is geloof. Maar er is een opklimmende orde van wetenschappen, en de persoonlijke factor bij het onderzoek speelt te grooter rol hoe hooger wij opklimmen, hoe omvattender de onderstelde eenheid is, en hoe meer de wetenschappen ophouden bloot formeel te zijn. Keer op keer komt Bavinck op de beteekenis van den persoonlijke factor bij het onderzoek terug. Geen enkel onzer geestelijke vermogens komt in zijn isolement tot zijn volle recht. En vooral eischt de centrale wetenschap, de theologie, de geheele persoonlijkheid voor zich op. Want de theologie is zelve godsdienst. Zij is niet de wetenschap van het Christendom, maar het Christendom zelf als wetenschap. En wanneer in het algemeen geldt, dat de rijkste gedachten, de stoutste concepties, de belangrijkste ontdekkingen vrucht van imaginatie, van intuïtie, van divinatie zijn, dan geldt voor den waren theoloog, dat de Heilige Geest zijn leider is in de waarheid.

De mensch en de man van wetenschap laten zich niet scheiden. Velen kunnen Bavinck dat nazeggen. Maar niet velen kunnen, zooals hij, de waarheid daarvan door een leven in den dienst der wetenschap bewijzen.

W. B. KRISTENSEN.